

DİŐ TİCARET HADLERİ

*Ertuğrul TOKDEMİR**

Dış ticaret hadleri konusu, hesaplama tekniği, temel alman yıl, erişilen sonuçlar vb. yönleriyle farklı görüŐlere yol açan ve kesin bir uzlaşmanın sağlanamadığı bir sorundur. Bu, dolaylı da olsa bir uluslararası bölüşüm olgusu oluŐundan kaynaklanır. Başka bir deyişle, dış ticaret hadlerinin bir ülke lehine dönmesi, o ülkenin gelir bölüŐümündeki payının yükseldiğini, aleyhine dönmesi ise bu payın azaldığını gösterir. Bu, birinci durumda reel gelir, üretimden daha hızlı arttığı halde, ikincisinde daha yavaŐ artıyor demektir. Dış ticaret hadlerinin, dış ticarettten edinilen gelir üzerindeki bu doğrudan etkisi, konuya değer yargıların karıŐtırılmasına ve görüŐlerin zıtlaşmasına neden olmaktadır¹.

Gerçekten konunun iktisat teorisinde ele almıŐ biçimi ve dönemleri de bu yargıyı doğrular niteliktedir. Uzun dönemde baŐlıca sorunu pazar ve yatırım olanaklarının araŐtırılması ve geliŐtirilmesi olan ileri ülkelerin, bu tartışmaya, yakın dönemde güncellik kazandırması tarihsel açıdan bakılınca daha iyi anlaşılır.

Kapitalizmin sürekli ve değişmez niteliklerinden biri, eksik istihdam ve deflasyondur. Bu nedenle, değil ticaret hadlerinden, ürünlerin ihraç fiyatlarından söz etmek, elden geldiğince çok ve ucuza satmak zorunluğu kural haline gelmiŐtir. Pazar ihtiyacının boyutları karŐısında, ileri sanayi ülkeleri çoğu kez, malların bir hiç karşılığı ve tahsil edilemeyecek veya edilmesi çok şüpheli alacaklar,

(*) İ.T.Ü. İŞletme Mühendisliği Fakültesi'nde Yardımcı Doçent.

1) Gülten KAZGAN; Tarım ve Gelişme, İ.Ü. İktisat Fakültesi, 1977, s. 369.

ya da günümüzdeki gibi konvertibl olmayan dolarlar karşılığı satışına razı olur. Böyle bir dönemde fiyatlar, dolayısıyla ticaret hadleri ön plana çıkmayacaktır. Zaten, bu konunun yeniden gündeme gelmesi ve tartışılması da ancak, içinde bulunulan dönemdeki gibi istihdamın tam veya tama yakın olduğu ve kapitalizmin tarihinde ilk kez bünalımsız bir çeyrek yüzyıl yaşadığı (**) çok istisnaî dönemlerde olmaktadır. Kaldı ki klâsik iktisatçılar da, bu ticaret hadleri kavramını, gerçekte olmasa da tam istihdamın geçerli olduğu bir ekonominin varlığı varsayımından hareketle keşfetmişlerdi².

Klâsik İngiliz iktisatçılarının düşüncesi, tarımda teknik gelişmenin yavaşladığı ve azalan verimlerden hareketle, Malthus'dan itibaren, dünyadaki nüfus artışının, arazi ve doğal kaynakların rantında da bir yükselişe neden olacağı ve tarımsal ürünlerle hammadde fiyatlarının giderek artacağı şeklindeydi. Bu düşünce tarzına, tarımda teknik gelişme hızının yavaşladığı yakın dönemde çağdaş iktisatçılarca yeniden dönüldü. Ve ticaret hadlerinde ilkel ürünler lehindeki gelişmenin 1970 yıllarına kadar süreceğini belirtenler oldu³.

Günümüzde en yaygın görüş, dış ticaret hadlerinin hammadde veya hammadde ihracı ile özdeş tutulabilecek az gelişmiş ülkeler aleyhine bir gelişme gösterdiğidir. Bununla birlikte, bu görüşe bazı eleştiriler de yöneltilmektedir. Meselâ H. d'Hérouville, 1950 = 100 esaslı indeksi ele alıp, 1950 yılının istisnaî bir yıl olduğunu, 1948'den 1950'ye kadar temel mal fiyatlarındaki artışın da dikkate alınması gerektiğini, kaldı ki temel alman yıl ve bakış açısına göre yukardaki yargının tamamen aksi yönde sonuçlara da ulaşılacağını ileri sürmektedir. Verdiği örnek, 1938 = 100 olmak üzere, bazı malların vergi dışı toptan fiyatlarının (dolarla ifadesi halinde) 1948'deki düzeyine aittir⁴.

(**) Aşağıda adı geçen eserde aşağı yukarı 1950 - 1975 dönemi kastedilmektedir.

- 2) A. EMMANUEL, E. SOMAINI, L. BOGGO/ M. SALVATI; Un Débat sur l'Echange Inégal, Paris 1975, s. 86-87.
- 3) Michel MORET, L'Echange International, Paris, 1957, s. 120.
- 4) Hubert d'HÉROUVILLE, Termes de l'échange des pays développés et des pays en voie de développement, Eco. et Stat., Mai 1975.

TABLO I

Maddeler		1938 = 100)
1. Grup Ülkeler	2. Grup Ülkeler	İndeks Değeri 1948
Belçika Kongosu (Palme Yağı)		730
Brezilya (Kakao)		633
Mısır (Pamuk)		495
Küba (Şeker)		430
Hindistan (Pirinç)		427
Brezilya (Kahve)		417
	ABD (Pamuk)	376
	Kanada (Has Buğday)	367
	Avustralya (Yün)	298
	ABD (Gazete Kâğıdı)	196
Seylan (Çay)		183
	ABD (Gübre)	170
Endonezya (Kauçuk)		168
	ABD (Çelik)	162

Kaynak: Nations Unies, Bulletin Mensuel de Statistique, zihreden :
H. d'Hérouville, a.g.m., s. 29.

Tablodaki veriler çerçevesinde, az gelişmiş ülkelerce ihraç edilen maddelerin 1938'den 1948'e, gelişmiş ülkelerinkiyle karşılaştırılmıyacak derecede bir fiyat artışı gösterdiği açıktır. Gerçi Seylan çayı ve Endonezya kauçuğu gelişmiş ülkelerin de gerisindedir. Ama yine de ABD'deki Çelik fiyatlarından daha çok artmışlardır.

D'Hérouville, belirli ülkeler için verdiği dış ticaret hadlerindeki değişmelerle de, aynı dönemde durumun az gelişmiş ülkeler lehinde olduğunu göstermiştir⁵.

Ama bu örneklere tümüyle ters düşen verileri ortaya koyup, ilkel maddeler aleyhindeki gelişmeyi vurgulamak her zaman imkân dahilindedir.

Meselâ, "Yaounde ortaklığına üye Frank Kuşağı ülkeleri ile Fransa arasındaki ticaret, 1956 - 1957'den 1967 - 1968'e kadar geçen

5) İbid., s. 30.

dönemde sürekli olarak Fransa lehine gelişmiştir. Abidjan'm sattığı kakao, önemli dalgalanmalarla da olsa 77.95 CFA (*) frangından, dönem sonunda sadece 75 CFA frangına, buna karşılık Senegalli araşit üreticisinin kilo başına kazancı 21 CFA frangından 18'e, Fildişi Sahilinde kahvenin Kg. fiyatı 120 CFA dan 974.40'a Togo'da" ise 100 CFA frangından 75'e düşmüştür. Yine aynı dönemde, tarım ürünleri genel fiyat indeksinin ABD'de 100'den 102'ye ve Fransa'da 100'den 145'e çıkarken UMOA'da (Batı Afrika Para Birliği) yükselmek şöyle dursun 100'den 94'e gerilediği görülmüştür⁶.

Dış Ticaret Hadlerinin Yakın Dönemdeki Eğilimleri

Bu eğilimleri çeşitli kaynaklara dayanarak, farklı yılları temel alan serilerle ortaya koyan tablo II aşağıda sunulmuştur. Tablo II, ticaret hadlerini gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler açısından ele aldığı gibi işlenmiş ve hammaddeler açısından da göstermektedir.

Tablo II, 1950, 1958, 1963 ve 1970 olmak üzere değişik başlangıç yıllarına göre hesaplanmış serilerden oluşuyor. Bu serilerin tümünde gözlenen ortak eğilim, 1950-1970 döneminde dış ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkeler ve hammaddeler aleyhine döndüğüdür. Bu eğilim petrol hariç tutulunca 1978 sonuna kadar devam etmektedir. Biraz daha ayrıntıya girersek, bu aleyhe dönüşte en belirgin dönemin 1950 - 1963 arası olduğu, 1963 - 1970 arasında bu eğilimin ancak petrol fiyatları dahil edilince sürdüğü (Tablo II'de IMF verileri), aksi takdirde dönem içerisinde bir istikrar, hattâ az da olsa geri kalmış ülkeler lehinde bir gelişim göze çarptığı söylenebilir.

(*) CFA, Afrika Mali Topluluğu demektir.

6) Maurice BYÉ, Relations Economiques Internationales, Dalloz, Paris, 1977, s. 815-816.

TABLO II
Az Gelişmiş Ülkelerin Savaş Sonrası Dönemde

Yıllar	1950=100	1958=100			1963=100		1963=100		1970=100		
	a	a	b	c	Kaynak: BM		Kaynak: IMF		Kaynak: BM		
					a	b	a	b	a	b	c
1938	71										
1948	85										
1950	100										
1950	100	122	117	122							
1951	105	124	135	122							
1952	95	108	116	100							
1953	94	105	110	108					113	109	121
1954	100	112	117	113							
1955	98	110	116	109	110	111					
1956	96	108	111	105	107	109					
1957	93	103	104	105	104	103					
1958	93	100	100	100	104	101			110	104	118
1958	93	100	100	100	104	101					
1959	94	97	98	98	105	103					
1960	93	96	99	95	104	104			106	98	111
1961	89	93	96	93	100	99					
1962	88	91	93	93	98	96					
1963	89	93	97	95	100	100			100	95	106
1963	89	93	97	95	100	100	100	100	100	95	106
1964	91	95	101	95	101	103	98	101			
1965	89	93	101	92	99	101	99	102	99	96	104
1966	91				101	104	95	103	100	99	103
1967	90				100	102	96	102	98	97	101
1968	91				101	103	96	103	99	97	101
1969	93				101	106	96	104	102	102	102
1970					101	107	97	103	100	100	100
1970					101	107	97	103	100	100	100
1971					101	99	-	103	101	91	102
1972									99	90	103
1973									109	97	113
1974									178	102	169
1975									155	85	154
1976									163	93	163
1977									173	102	163
1978									149	93	141
a	Az gelişmiş ve gelişmiş ülkeler arasında DTH, petrol fiyatları dahil										
b	" " " " " " " " " " " " hariç										
c	Ham maddelerle işlenmiş maddeler arasında ticaret hadleri										

Kaynak: İlk dört sütun için D.C. Lambert, Les Economies du Tiers-Monde, Colin, 1975. Son sütun için Bulletin Mensuel de Statistiques des Nations Unies, Juin 1977 ve Juillet 1980, Tableau Special F.

Öte yandan, hammaddelerle işlenmiş maddeler arasındaki ticaret hadlerinin aleyhe gelişimi 1950'den 1970'e kadar düzenli bir şekilde devam etmiştir.

Nihayet 1938 - 1950 arasında dış ticaret hadleri 71'den 100'e yükselmekle, tablo I'deki verilerin ortaya koyduğu sonuçla çakışmaktadır. Bununla birlikte, bu konudaki çalışmalar 1876'lara kadar uzanan dönemi kapsadığı ve sonuçta genel olarak zaten az gelişmiş ülkeler aleyhine bir durumla karşılaşıldığı için ayrıca üzerinde durulmayacaktır.

Tablodan da izlendiği gibi ticaret hadleri gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasında ele alınabileceği gibi hammadde ve işlenmiş maddeler açısından da incelenebilir. Yalnız, son dönemde ortaya çıkan iktisadî gelişme ve değişimler bu iki ayırmadan hangisine ağırlık verilmesi gerektiği sorusunu gündeme getirmektedir.

Dünya Hammaddede İhracatında Az Gelişmiş Ülkelerin Payı

Dünya ticaretinde hammadde - işlenmiş madde ayrımı iktisat literatüründe önemli bir yer tutmakta, nisbî fiyatların birinciler aleyhine dönüşü konusunda birçok açıklamalar bulunmaktadır⁸. Bunlardan Prebisch tezini anarsak, açıklama, teknolojik gelişmeden doğan verimlilik artışlarının hammadde fiyatlarında düşüğe yol açarken, işlenmiş madde fiyatlarında aynı sonucu doğurmadığı ve faktör gelirlerinde artan oranlı bir yükselişe neden olduğu şeklindedir⁹.

Bu görüşleri tartışmadan, aslında 1973'ten itibaren ticaret hadlerindeki seyrin ilkel maddeler lehinde önemli gelişmeler kaydet-

7) United Nation, Relative Prices of Exports and imports of Under Developed Countries, 1949.

8) Derinliğine ilk açıklama Ragnar Nurkse'den gelmektedir. Ağır sanayi ve hizmet sektörünün görece öneminin artışıyla hammadde ihtiyacının azalması; tarımsal ürünlerde talebin gelir esnekliğinin düşüklüğü; gelişmiş ülkelerin kendi tarım kesimlerini himayesi ve gelişen teknolojinin hammadde tasarrufuna yol açması sonucu sentetik maddelerin tabii ürünlere rakip olması, onların yerini alması. Patterns of Trade and Development, Oxford 1962.

9) Raoul PREBISCH, Vers une Stratégie globale du Développement, ONU, 1968.

tiğini, bunda petrolün de rol oynadığını, çünkü petrol fiyatları dik-kate alındığında bu dönemde az gelişmiş ülkeler lehinde, petrol ha-riç tutulunca ise genelinde aleyhte [Tablo II, son bölüm (a) ve (b)] bir eğilimin belirdiğini vurgulamak gerekir.

Zaman içindeki bu eğilime, bir de bu maddelerde ülke grupları-nın nisbî paylarındaki değişimleri katarak bir inceleme yapınca so-nuç ne olur? Kısaca, dış ticaret hadlerinin ilkel maddeler aleyhine gelişmesine bakarak, bundan az gelişmiş ülkelerin zararlı çıktığı so-nucuna ulaşılabilir mi?

Az gelişmiş ülkelerin hammadde ve işlenmiş madde ihracatın-daki payı aşağıda tablo III ve IV'de görülmektedir.

TABLO III

Dünya Gıda Maddeleri ve Hammaddeler İhracatı (Petrol Hariç)
(SITC : 0, 1, 2 ve 4)

	1953	1958	1960	1965	1968	1969	1970	1971
	Miktar 1970 = 100							
Gelişmiş Ülkeler	39	50	61	74	88	92	100	104
Az Gelişmiş Ülkeler	62	66	73	82	88	93	100	99
Az Gelişmiş Ülke- lerin Payı %	1) 44	40	37	35	33	33	33	33
	2)		40	36		34	33	31
		1972	1973	1974	1974	1976	1977	1978
Gelişmiş Ülkeler		112	125	124	122	134	140	148
Az Gelişmiş Ülkeler		110	117	111	108	115	113	115
Az Gelişmiş Ülke- lerin Payı %		1) 33	32	31	31	30	29	28
		2) 31	30	32	30	32	33	31

1) Sabit fiyatlarla;

2) Cari fiyatlarla (tarafımızdan hesaplanmıştır).

Kaynak : Nations Unies, Bulletin Mensuel de Statistique, Juillet 1980, Tableau Spécial F.

TABLO IV

Az Gelişmiş Ülkelerin İhracatında İşlenmiş Maddeler (SITC : 5, 6, 7, 8)
(1960 - 1978, A.B.D. Doları, Cari Fiyatlarla)

	1960	1965	1969	1970	1971	1972
Dünya işlenmiş madde İhracatındaki yeri %	6.4	6.4	7.0	7.0	6.8	7.2
İşlenmiş madde ihracatının Az Gelişmiş Ülkeler toplam ihracat içindeki payı: (%)						
Petrol dahil	14.2	17.6	24.3	24.6	23.3	24.3
Petrol hariç	20.0	26.2	37.3	37.6	39.0	40.0
İşlenmiş madde/ilkel madde	25.0	35.4	56.5	60.4	64.0	67.6
	1973	1974	1975	1976	1977	1978
Dünya işlenmiş madde ihracatındaki yeri %	8.4	8.5	7.8	9.1	9.4	9.6
İşlenmiş madde ihracatının Az Gelişmiş Ülkeler toplam ihracat içindeki payı: (%)						
Petrol dahil	25.7	16.7	17.4	19.2	20.0	23.8
Petrol hariç	43.6	44.2	44.8	48.2	48.2	52.3
İşlenmiş madde/ilkel madde	77.2	79.3	81.3	93.1	93.0	109.5

Kaynak : Nations Unies, Buletin Mensuel de Statistique, Juilet 1980,
Tableau spécial F. deki verilerden hesaplanmıştır.

Tablo III'de ilk göze çarpan nokta, 1953 - 1978 döneminde temel mallar ihracatında ileri ülkelerin daha hızlı bir gelişme göstermesidir. Gerçekten 1970 = 100 olarak alınan miktar indeksi gelişmiş ülkelerde 1953'te 39 ve 1958'de 50 iken, 1978'de 148'e erişmiş, buna karşılık aynı indeks az gelişmiş ülkelerde 1953'de 62 ve 1958'de 66 değerinden dönem sonunda sadece 115'e yükselmiştir. Artış hızlarındaki bu farklılık, az gelişmiş ülkelerin dünya temel mallar ihracatındaki payına da yansımış, bu pay sabit fiyatlarla 1953'teki % 44'lük

düzeyinden 1978'de % 28'e, carî fiyatlarla yine benzer biçimde 1960 da % 40 iken, 1978'de % 31'e kadar gerilemiştir. Her iki durumda da geri kalmış ülkelerin 1978 dünya hammadde ticaretindeki payı 1/3'ün altına düşmüştür.

Aynı ülkeler, bu arada, işlenmiş madde ihracatında önemli mesafeler katederek Tablo IV'ten de izleneceği gibi, dünya ticaretinde 1960'taki % 6.4'lük paylarını 1978'de % 9.6'ya yükseltmişlerdir. Öte yandan bu ülkelerin kendi ihracatları içinde işlenmiş maddelerin payı petrol dahil edilince 1960'da % 14.2'den 1978'de % 23.8'e petrol hariç tutulunca ise yine aynı yıllarda % 20.0'den, % 52.3'e çıkmıştır. Bu ülkelerce ihraç edilen işlenmiş maddelerle petrol dışındaki ilkel maddelerin oranlanması ise 1960'da birincilerin ancak 1/4'lük bir paya sahip iken dönem sonunda eşit değere eriştiğini göstermektedir.

Görülüyor ki dış ticaret hadlerinin değişmesini incelerken, maddeler açısından bir ayırım yaptığımız takdirde, az gelişmiş ülkelerin dünya hammadde ihracatını tek başına elinde tutmadığı, hatta nisbî yerlerinin 1/3'ün altına indiği, buna karşılık gittikçe artan şekilde işlenmiş madde ihracatına yöneldiği gerçeğiyle karşılaşyoruz. Hatta petrolü bir kenara bırakırsak, günümüzün az gelişmiş ekonomileri ilkel madde ihraç ettikleri oranda, hatta daha fazla işlenmiş madde de satmaktadırlar.

Bu durumda, dış ticaret hadlerinin ilkel maddeler aleyhine gelişmesini uluslararası düzeyde aldığımız zaman, doğrudan doğruya az gelişmiş ülkelerin bu alışverişten zararlı çıktığı sonucuna varamayız. Bunu, geçmişte, bu ülkelerin sanayileşmede çok geri oldukları dönemler için ileri sürebilsek bile, yakın yıllarda erişilen sınaî üretim ve ihracat düzeyi böyle bir yargıyı güçleştirmektedir. Başka bir deyişle, eğer ilkel ürün fiyatları gerilemekte ise bundan, dünya ihracatındaki ilkel ürün payı daha yüksek olan ileri ekonomiler de zararlı çıkabilir.

Bu nedenle sorunu gelişme düzeyini esas alarak, yani ileri sanayi ülkeleriyle az gelişmiş ülkelerin birbirleriyle ticaretini inceleyip çözüme ulaşmak daha tutarlı görünüyor.

Dış Ticaret Hadleri ve Gelişme Düzeyi

Tablo II, dış ticaret hadlerinin, ülkeler veya maddeler itibariyle alınsın, az gelişmiş ekonomiler aleyhinde bir seyir izlediğini, ancak 1970'lerden, özellikle 1973'ten başlayarak lehte geliştiğini gösteriyor. Ancak bu olumlu seyrinde gerek ülke, gerekse madde grupları içerisinde petrolün yer alışı önemli bir role sahiptir. Çünkü, son bölümdeki (b) sütunu gözönüne alınca 1974 ve 1977 yılları dışında, 1970'teki 100 düzeyinin sürekli altında kalan bu hadler, 1975'te 85'e kadar inmekte ve 1978'de 93 düzeyinde bulunmaktadır.

İlk bakışta, petrolün az gelişmiş ülkeler ihracatında sınırlı bazı ekonomilere özgü olduğu ve Tablo II'nin son bölümündeki (a) sütununun bir kenara bırakılabileceği, ayrıca hammaddeleri kapsayan (c) sütununun da yukardaki açıklamalar ışığında konu dışı kalabileceği söylenebilir.

Bu durumda, dış ticaret hadleri konusunda en uygun gösterge Tablo II'deki (b) sütunlarıdır, denebilir. Ayrıca, bu sütunlarda, çok kaba bir gözlemlerle 1950 - 1960 döneminde aleyhte bir gelişme, 1970'e doğru kısmî bir düzelme ve sonra yeni bir düşüş görülmektedir.

Bu gözlem de, petrol hariç tutulunca, 1870'li yıllardan başlayan aleyhe dönüşün (az gelişmiş ülkeler açısından) 1950'lerden soma da sürdüğünü kanıtlar.

Araştırmamızı bu noktada derinleştirerek, sorunu az gelişmişlik olgusu çerçevesinde inceleyince, zaman içindeki bu eğilimin, statik bir tahlilde daha anlamlı verilerle desteklenebileceği ve tutarlı bir kuramsal temele oturtulabileceği görülür. Çünkü, uluslararası ticaretteki nisbî kazancın değişmesi, belli bir dönemdeki mutlak kazançlar veya paylar açısından fazlaca açıklayıcı değildir.

Konuyu ticarete taraf olan ülkelerin gelişme düzeyi ve iktisadî yapıları bakımından ele alınca ilk göze çarpan husus, kalkınmadaki eşitsizliğin uluslararası ticarete de yansımalarıdır. Gerçekten geri kalmış ülkeler bağımsızlıklarını elde ettikten sonra, gelişme yolunda önemli adımlar atmış olmakla birlikte ileri ülkelerle aradaki mesafeyi kapamaktan çok uzaktırlar. İktisadî yapıda gerekli dönüşümler yapılamamış, yakın dönemlerde gerçekleştirilen devletleştirmeler, iktisat politikasında hareket serbestliği sağlamakla birlikte, henüz dış ticaretin yapısını etkileyememiştir.

Bu alanda kolayca ortaya konabilecek somut örnekler ticaretteki eşitsizliğin derecesi hakkında bir fikir verebilir. Meselâ tropik meyvelerden dünya piyasasında elde edilen gelirin bölüşülmesi, bu eşitsizliği tipik bir biçimde yansıtmaktadır (1974).

Üreticilerin brüt geliri	% 11.5	Üretici ülke	% 11.5
Diğer	% 26,1		
Navlun ve sigorta	% 11,5	Yabancı şirketler	% 88,5
Brüt toptancı payı	% 19,0		
Brüt perakendeci payı	% 31,9		
TOPLAM	100,0		%100,0

Kaynak : Patrick Rossignol, Les Marchés Mondiaux, doktora tezi, Paris 1978, s. 335.

Yüzdelerden, üretici ülkelerin, adı geçen ürünlerin nihai satış fiyatından veya değerinden aldığı payın neredeyse onda bir düzeyinde kaldığı anlaşılıyor. Çünkü ileri ülkeler uluslararası ticaretteki egemenliklerini ürünün tedariki aşamasından pazarlanmasma kadar her evrede kurmakta; ileri - geri anlamda dikey bütünleşmeye giderek, ara - fiyatlar uygulayabilmekte ve sonuçta satış gelirlerinin gittikçe artan bir biçimde üretken kesimden dağıtım kesimlerine kaymasına olanak vermektedir¹⁰.

Geçmiş dönemlerdeki gibi geri kalmış ülkelerin kaynaklarına egemen olmak, ileri ülkeler için artık hayati bir önem taşıyor. İşletme, plânlama, pazarlama, ulaştırma ve teknoloji alanlarında kurdukları üstünlük ile bu ülkeler uluslararası ticarete günümüzde yine ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

Konu yine de uluslararası pazarların yapısı ve sanayileşmiş ülkelerin güç dengesindeki ağırlığı ile açıklanamaz. Yukarıdakine benzer bir örnek daha alalım: Yine bir tropikal ürün olan kakao, çikolatanın yegâne hammaddesini oluşturur ve herhangi başka bir maddenin ikamesi de konu dışıdır. Şimdi Almanya ve İtalya'da 1970'li

10) Patrick ROSSIGNOL, a.g.e., s. 335.

yıllarda çikolata fiyatlarını 100 varsayar ve üretici fiyatından tüketici fiyatına kadar geçirdiği aşamalarına ayırştırırız, aşağıdaki durumla karşılaşırsınız :

	Almanya	İtalya
Kakao Çekirdeği (C.I.F.)	10.0	11.59
Diğer Maddeler	3.0	4.53
İthalde Alınan Vergi ve Resimler	5.0	17.17
Kakao İthalı ve İşlenmesinde Kâr Payı	36.0	20.31
Brüt Dağıtım Payı	46.0	46.40
	100.0	100.0

Kaynak : A. Emmanuel, E. Somaini, L. Boggio ve M. Salvati, Un Débat Sur l'Echange inégal, Paris, 1975, s. 102.

Bu örnekte de, yukarıdaki genel yaklaşıma benzer şekilde üretici payı toplam gelirin onda biri civarındadır. Yalnız, bu bölüşüm eşitsizliğinde gelişmiş ülke içerisindeki aşamaların önemi daha barizdir. Bu farkı açıklamada "tüketicinin nihaî ürüne ödediği ile üreticinin eline geçen tutarı karşılaştırma düşüncesini bir yana bırakalım. Kakao yetiştirmekle çikolata üretmedeki çeşitli süreçler de karşılaştırılabilir değildir".¹¹ Ama kakao üretiminde çalışan bir işçi gün de 2 mark kazanırken, aynı vasıfta bir Alman işçisi çikolata işleme sürecinde Gana'lı işçiden 25-30 kat fazla ücret almaktadır. Bunu ilkel maddelerin talep esnekliği açıklayamaz. Çünkü bütün ilkel maddeler, gelişmiş ülke tüketicisine sunulmadan şu veya bu oranda işlenip dönüşüme uğramaktadır. Dolayısıyla bu maddelerin talebi türev taleptir. Örnekteki kakao, çikolatanın Alman ve İtalya tarafından ulusal düzeyde bir tüketici talebine dayanılarak ithal ediliyor. O halde bu maddeler için işlenmeden önceki durumlarında ne talep ve ne de bağımsız ve kendine özgü fiyattan söz edilebilir. Fiyatlar ya ileri doğru nihaî ürün talebiyle veya geriye doğru üretim maliyetlerince belirlenmektedir¹².

Demek ki günümüzde, geri kalmış ülkelerini artık kendi kaynaklarına tasarruf etmesi, dış ticaretten eşit oranda pay almalarına

11) A. EMMANUEL, E. SOMAINI, ... a.g.e., s. 102.

12) İbid., s. 103.

yetmemektedir. Çünkü, yukarıda da değindiğimiz gibi uluslararası alanda, ulaştırma, hammaddelerin işlenmesi, pazarlama ve dağıtım konularında, ileri ülkeler hâlâ üstün durumdadır. Bu nedenle, dış ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkeler veya onların ihraç ettiği ilkel ürünler aleyhine dönüşünü açıklayan gerekçeler, bu ürünlerin arz ve talep yönünün, nihai ürün aşamasına yansımadığını ortaya çıkarmaktadır.

İlkel ürünlerdeki bu düşük fiyat düzeyi ancak az gelişmiş ülkelerin kendi ekonomik yapısıyla açıklanabilir. Bu alanda en tutarlı görüş W.A. Lewis'ten gelmektedir: "çay, pamuk, yağlı tohumlar ve çeşitli madenlerin sanayi ülkeleri için hâlâ elverişli şartlarda ithali, bu maddelerin üretimi için zorunlu olan işgücünün çok düşük ücretlerle temin edilmesiyle mümkün olmuştur. Çünkü bu işgücünün kişi başına çok düşük bir verimle gıda maddeleri üretmek için tarımsal işletmelerde kalmaktan başka seçeneği yoktur. Köylünün tarlasında verim bu derece düşük olduğu sürece ıhman kuşak ülkeleri, tropikal ülkelerin işgücünün hizmetlerini çok düşük fiyatlarla elde edebileceklerdir. Üstelik, ihracata dönük ekim alanlarında verim yükseldiği zaman, bu artışın işgücü ile paylaşılması zorunlu olmayıp, gerçekte bundan yararlanan, fiyatlardaki düşme ile sanayi ülkelerinin tüketicileridir"¹³.

Bu işleyişi gözler önüne sermek üzere şeker kamışı örneği alınabilir. "Şeker kamışı üretimi hangi biyolojik kural ile ölçülürse ölçülsün, üretkenliğin olağanüstü derecede yüksek olduğu bir sanayi dalıdır. Aynı zamanda bu sanayide hektar başına verim son yetmiş (*) yılda hemen hemen üç kat artmıştır. Böyle bir büyüme oranına dünyanın büyük tarımsal sanayilerinden hiç biri —hele kesinlikle buğday üretimi— sahip değildir. Böyle olmasına rağmen buğday sanayiindeki işçiler, dünyadaki en yüksek yaşam düzeylerinden birine erişirken, şeker kamışı sanayiinde çalışanlar hâlâ yalınayak dolaşıp kulübelerde yaşamaya devam etmektedirler. Şeker sanayiindeki üretkenlik ne kadar yükselirse yükselsin, bundan esas olarak tüketiciler yararlanacaktır... (Dolayısıyla)... yabancı sermaye ve mü-

13) W.L. LEWIS, *Théorie de la Croissance économique*, Payot, Paris, 1971, s. 289.

(*) 1955'lerden önceki 70 yıllık dönem.

teşebbislerin, en önce ihracat kesiminin geliştirilmesinde kullanılması..."¹⁴ bu ülkelerin zararına, sanayileşmiş ülkelerin de yararına bir durumdur.

A. Lewis'in tahlili, modern bir ihracat kesimi ile geleneksel kesimin yan yana yer aldığı ikili bir ekonomik yapı varsayımına dayanır. Geçimlik kesimin sınırsız emek arzı dolayısıyla, ihracata yönelik kesimdeki ücretler, dünya piyasalarındaki fiyat gelişmelerini izleyememektedir. İhracat kesimindeki teknolojik seviyeden ve dış talepten bağımsız bir biçimde, burada ücretler, zorunlu olarak geçimlik sektörün düşük üretkenlik şartlarında yani tarım işçisinin topraktan üretebildiği miktar etrafında oluşacaktır. Meselâ "iki ülkenin (A ve B) yiyecek ürettiğini, fakat bu üretimin ticarete konu olmadığını varsayalım, A ilkesi aynı zamanda çelik ve B ülkesi de lâstik üretmektedir. Eğer B, sınırsız emek arzını, geçimlik kesimdeki yiyecek üretiminden çekebilirse B'deki ücretler ortalama (marjinal değil) yiyecek hasılasına eşit olacaktır. (Geçimlik ve kapitalist ücretler arasındaki farkı bir yana bırakarak) A'deki ücretler yiyecek sanayiindeki verimden daha aşağı düşemez. Birleştirilerek önce üretimin yegâne faktörünün emek olduğunu varsayıp, bir günlük emeğin, A'da 3 yiyecek veya 3 çelik, B'de 1 yiyecek veya 1 lâstik üreteceğini düşünelim: O zaman A'da kazançlar B'nin kazançlarının 3 misli olacaktır (yiyecek verimindeki farktan olayı). Mübadele oranı ise, 1 yiyecek = 1 çelik = 1 lâstik olacaktır. Sadece B'nin lâstik sanayiinde verimin arttığını ve bir günlük emeğin 3 lâstik ürettiğini düşünelim. Bu A'daki işçiler için mükemmel bir durumdur. Çünkü 1 çelik şimdi 3 lâstik alabilecektir. Ücretleri yiyecek olmakta devam edeceğine göre, bunun B işçilerine hiç bir faydası olmayacaktır (sadece lâstik satın alırlarsa faydalıdır)"¹⁵.

Uluslararası iş bölümünden ticarete taraf olanlardan hangisinin yararlanacağı konusundaki bu görüşü ile A Lewis kesin bir açıklama getirmiştir. "Gerçekten, kendine özgü nedenlerden dolayı ücretler düşük bir düzeyde tıkanıyorsa, aradaki farktan birilerinin

14) W.A. LEWIS, Sınırsız emek arzı ile iktisadî kalkınma, (İktisadî Kalkınma, Seçme Yazılar, ODTÜ., İdari İlimler Fakültesi, Ankara, 1966 içinde), s. 123-124.

15) W.A. LEWIS, a.g.e., s. 289.

kazançlı çıkması gerekir. Bu sermayedar ya da tüketiciden başkası olamaz. Eğer sermayedar ise, sömürü veya ulusal ekonomide eşitsiz bir bölüşümden söz edilebilir; ama uluslararası alanda eşitsiz değişime işaret etmez. Eğer tüketici yararlanıyorsa (yabancı tüketici), bu, ülkeler arasında yağma var demektir¹⁶.

Günümüzde, ihracatı bir veya birkaç ürün üzerinde yoğunlaşan çoğu az gelişmiş ülkenin uyguladığı ihraç vergileri de yukarıdaki eğilimi güçlendirmektedir. Çünkü "tarım ürünleri piyasasının niteliği dolayısıyla, bu vergiler, doğrudan doğruya, tarım ürünlerinin ortalama satış fiyatının ve sonuçta üretici gelirlerinin düşmesine neden olmaktadır. Böylece vergiyi ödeyenin kendisi de piyasa şartlarına uyan yabancı ithalatçı değil, bizzat tarım kesimi olduğu görülür"¹⁷.

Konunun temelindeki öğelerden biri tüketici yararının ayrılmaz parçası olan fiyatın düşmesi, diğeri ise —hiç olmazsa uzun dönemde— sermayedarın veya müteşebbisin "sermayenin rekabeti ve kâr hadlerinin eşitlenmesi" sonucunda kazançlı çıkmasıdır. Bu bakışın dış ticaret alanında genel bir teori haline gelemeyişi, Lewis'in tahlüini, düşük verimli bir geçimlik sektör içeren ikili ekonomik yapı varsayımı ile sınırladığı içindir.

Geçimlik kesim ve sınırsız emek arzı, gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasındaki mübadele eşitsizliğinin temelinde yatan ücret farklarını —hemen tamamıyla birbirine bağlı olduğu halde— açıklamada tek etken değildir. Bununla birlikte "sanayileşmiş ve geri kalmış ülkeler arasında "ticaret hadleri"nin evrimi gibi hayati bir konuda, liberal iktisadî düşüncenin diğer alanlarda karşılaştırılmayacak derecede gerçeklere ters düştüğü"¹⁸ gözönüne alınca, A. Lewis'in getirdiği açıklama yine de alışlagelen yaklaşımlar arasında imtiyazlı bir yere sahiptir.

Bu açıklama, A. Emmanuel'in özgün bir yaklaşım çerçevesinde, dış ticaret teorisini yeni temellere oturtan ve ülkeler arası üç-

16) A. EMMANUEL, *Echange inégal*, s. 135.

17) Robert BADOUIN, *La Participation du Secteur agricole au financement de la croissance économique*, *Revue Tiers - Monde*, Janvier - Février 1962, s. 152.

18) Henri DENIS, *Histoire de la Pensée économique*, P.U.F., Paris, 1974, s. 543.

ret farklarını uluslararası mübadelelerdeki eşitsizliği açıklamada genel bir teori biçiminde öneren çalışmalarıyla yeni bir aşamaya ulaşmıştır¹⁹. Yapılan varsayım “uluslararası alanda emek faktöründe rekabet olmayışının farklı artık -değer oranlarına yol açtığı, sermaye alanındaki rekabetin ise kâr hadlerinde eşitlenme yönünde bir eğilim doğurduğu”²⁰ şeklindedir. Başka bir deyimle ulusal ekonomi çerçevesinde tahlilin artık -değeri her tarafta aynı kabul edişi, dünya üzerinde gelişme düzeyleri farklı ekonomiler dikkate alındığı zaman geçerliliğini yitirmektedir.

Bu gözlemlerle konumuz arasındaki ilgiyi ortaya koymaya çalışalım. Ülkelerin ihrac ettiği malların üretiminde tarihi emek ve şimdiki emek kullanımına ihtiyaç vardır; kullanılan şimdiki emek de ödenen ücret ve artık değerden oluşmaktadır. Geri kalmış ülkelerde, hayat düzeyinin son derece düşük olması nedeniyle, ücretli işçiye yarattığı ürünün ancak çok ufak bir bölümü —sanayileşmiş ülkelere kıyasla çok daha ufak— ödenebilmektedir. Anlaşılacağı gibi, A Emmanuel, burada, Bcardo tezinden ayrılarak, sermayenin uluslararası alanda seyyal olduğunu ve bunun de kâr hadlerinde eşitlenmeye yol açtığı ileri sürmektedir. Kâr hadlerindeki bu eşitlenme eğilimi, geri kalmış ülkelerin ihrac ettikleri ürünlerin, ileri ülkelere ithal ettiklerine kıyasla daha büyük oranda emek içermesi sonucunu doğurmaktadır. Böylece dış ticaret hadlerinin aleyhte gelişimi, ücretlerin ülkeden ülkeye farklılık göstermesi ve kendi tarihsel ve ekonomik evrimleri ile belirlenen düzeyleri ile açıklanmaktadır. Çizilen bu teorik çerçevede ücret bağımsız değişkendir: Mal piyasalarındaki fiyat hareketlerinden bağımsız olarak ülkelere ve coğrafi bölgelere göre oluşan ücretler, uluslararası değişimdeki eşitsizlikte belirleyici bir rol oynamaktadır. Dış talep ve fiyat yükselişinin hemen ardından ücret düzeyinde bazı değişimler olsa da uzun dönemde bu, kalıcı değildir: Söz gelişi Hindistan’da doküma dalında kârların anı bir artış gösterdiğini ve bundan işçilerin de kısmen yararlandığını düşünelim. Yeni işletmelerin kurulmasına yetecek bir sürede, bu faaliyet alanına sermaye ve işgücü akımı ile birlikte, arz ve talebe göre oluşacak yeni fiyat ancak Hindistan’daki ortalama ücreti ve uluslararası düzeye uygun bir kârlılığı karşı-

20) İbid., s. 102.

19) Bkz. A. EMMANUEL, a.g.e.

layacak kadardır²¹. Ülkedeki ücret düzeyinin belirleyici rolü konusunda, A. Lewis'in görüşü de sınırlı bir çerçevede olmakla birlikte aynı yödedir : "Geçimlik kesimde verimliliğin yükselmesi için çaba gösterilmedikçe, tarımsal nüfus, maden ocakları, plantasyonlar ve ihracat kesimindeki diğer şirketler için bol ve ucuz işgücü oluşturmaya devam edeceklerdir"²².

Böylece dış ticaret hadleri olgusunun, belirli madde gruplarına dayanarak incelenmesi yerine, günümüzdeki iktisadî verilere daha uygun düşen gelişmiş - azgelişmiş ülke ayrımından, başka bir deyimle, gelir düzeyinden hareket ederek ele alınmasının daha anlamlı olduğu sonucuna varılabilir.

21) *Ibid.*, s. 1113.

22) W.A. LEWIS, a.g.e., s. 289.